

ШМИД О.П.
(м. Рівне)

РОЗВИТОК СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ВОЛИНІ ПІСЛЯ 1863 р.

Після включення Волині до складу Російської імперії в результаті ліквідації Речі Посполитої постала нагальна необхідність інтеграції регіону до політичної та економічної системи держави. Найефективніший засіб для досягнення цього завдання царські політики вбачали в цілеспрямованій законодавчій русифікації новоствореної Волинської губернії.

Ще Катерина II дарувала російським чиновникам у краї значні володіння, які перейшли в казну через успадкування прав польської корони і через їх конфіскації. У першій половині XIX ст. проекти розширення позицій «великоросійських» землевласників пропонувалися Канкріним, Бібіковим й іншими діячами. Ці пропозиції планували можливість створення в краї класу російських поміщиків виключно з осіб, котрі перебувають на державній службі та за рахунок земель, що перебували у власності казни¹.

П. Чубинський, які займався етнографічними дослідженнями в Південно-Західному краї, навів наступну картину відповідного землеволодіння в регіоні на 1861 р.: у Волинській губернії російським землевласникам належало 160 маєтків, на Поділлі – 137, на Київщині – 357. В руках волинських поляків на той час зосереджувалося 2 887 маєтків². Тобто співвідношення кількості російських маєтків до польських у регіоні було 1 до 17. Частка відповідного землеволодіння на Волині була більшою в східних повітах губернії – Новоград-Волинському, Острозькому, Овруцькому й Житомирському (у цих повітах мешкали від 3 до 5 тис. кріпосних ревських душ). В інших восьми повітах ця цифра не перевищувала 1 тис., а у Дубенському повіті – лише 309³.

Проте це були лише перші паростки російського поміщицького землеволодіння на Волині. Вирішальним у повороті політики царських властей до форсованої деполонізації / русифікації краю стало друге польське повстання 1863 р. Активна участь багатьох Волинських поміщиків у русі за відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р. остаточно розвіяла ілюзії уряду щодо благонадійності поляків. За словами царського чиновника І. Рудченка, «тільки вперше після польського заколоту 1863 р. з'явилася нова думка про утворення у краї російського помісного елемента шляхом залучення сюди приватних осіб російського походження, котрі на свій страх і ризик повинні були стати першими піонерами російського помісного землеволодіння»⁴.

Першим у серії законодавчих актів, покликаних витіснити польських землевласників, став циркуляр Міністерства державного майна від 25 квітня 1863 р. про накладення секвестру (повного або часткового обмеження прав власності чи користування майном) на маєтки тих, що були причетні до повстання⁵. У більшості випадків він був рівносильним конфіскації помість. Як відзначав радянський дослідник Г. Марахов, в Україні процес конфіскації тривав 10 років – з квітня 1863 р. до 11 травня 1873 р. Згідно з офіційними даними, за той час у Волинській губернії було відібрано 78 маєтків. Насправді, кількість конфіскованих володінь була значно більшою (чисельність помість подавалася за прізвищами їх власників, а в деяких поміщиків було відібрано по декілька маєтків)⁶.

Російська колонізація суттєво відрізнялася від німецької, чеської й єврейської колонізації Волині, котрі інтенсивно проходили у другій половині XIX – на початку XX ст. як за правовим режимом, так і за соціальним складом переселенців. Переважну більшість останніх та покупців майна становила російські поміщики-дворяни й державні службовці. На наш погляд, відносно заселення Волині росіянами в даний період слід оперувати термінами «помісна колонізація» і «службова колонізація».

На відміну від північно-західних губерній, куди у середині 1860-х рр. була направлена на пільгових умовах велика кількість старообрядників та інших осіб російського походження (переважно селян), на Волинь царський уряд направляв не селянство, а поміщиків та службовців державного апарату. Формування в окраїнній, ополяченій губернії класу великих російських землевласників, відданих престолу, мало створити ефективну противагу польському землеволодінню й католицизму, що міцно вкоренилися в краї, сприяти їх безповоротному витісненню⁷.

Крім необхідності деполонізації Волині російська помісно-службова колонізація диктувалася також рядом причин економічного характеру. Польське повстання 1863 р. та подальші репресії вкрай негативно позначилися на господарському житті краю. Як зазначалось у рапорті міністра державного майна Київському генерал-губернатору від 26 березня 1864 р., «...для відновлення в Західному краї економічної діяльності, котра занепала, визнано необхідним залучити туди з інших губерній діячів з достатніми коштами»⁸. Переселення росіян було викликано також необхідністю посилення господарських зв'язків, будівництвом залізниць, розвитком необхідністю промисловості та системи освіти⁹.

Для подолання економічної кризи, яка виникла у Волинській губернії після скасування кріпацтва та польського повстання, 5 березня 1864 р. було затверджено Положення «Про пільги, переваги і грошові позики, що надаються при купівлі маєтків у західних губерніях». Документ закріплював право на допомогу жителям усїєї імперії при купівлі з торгів маєтків у дев'яти західних губерніях (зокрема й на Волині), крім осіб польського походження та євреїв. Тим особам, котрі скористалися наданими пільгами при купівлі, заборонялося продавати, закладати чи іншим способом передавати й віддавати в оренду чи управління ці маєтки особам останнім¹⁰.

23 липня 1865 р. Олександр II затвердив розроблену Комітетом міністрів «Інструкцію про порядок продажу казенних земель у західних губерніях особам російського походження, що служать в цьому краї чи бажають там оселитися на постійне проживання».

Положення документа дозволяли росіянам, які перебували на службі у Південно-Західному краї, службовцям, котрі були викликані туди в період другого польського повстання та всім іншим, що успішно несли державну службу, купувати земельні ділянки від 300 до 1000 десятин (в окремих випадках і більше) на пільгових умовах й оселятися на постійне проживання в Київській, Подільській та Волинській губерніях. Покупці даних земель виплачували їхню вартість упродовж 20 років, були звільнені від внесення завдатку й сплати відсотків. Вартість земель і маєтностей у селах та містах з об'єктами, які розташовані на них, встановлювалася в десятикратному розмірі від річного прибутку маєтків. Інструкція підтверджувала, що ні вищеназвані покупці майна, ні їхні спадкоємці не мають права дане майно продавати, дарувати чи передавати у спадок, в оренду та в управління полякам і євреям¹¹.

Дана інструкція дозволила формувати російське помісне землеволодіння не лише за рахунок секвестру польських маєтків, а й шляхом пільгового продажу державних земельних ділянок і ферм службовцям. На цих пільгових умовах росіяни придбали у Волинській губернії 177 маєтків, площею 67 617 дес. (816 371 руб.)¹².

Одним із найбільш дієвих засобів земельної деполонізації / русифікації Волині став Указ (Закон) від 10 грудня 1865 р. «Про заборону особам польського походження знову купувати поміщицькі маєтки в дев'яти західних губерніях».

Даний акт, згідно з висновком Особливої комісії, наказував: «висланим із Західного краю власникам секвестрованих маєтків надати право у 2-річний термін...продати свої маєтки особам російського походження, православної й протестантської віри, або, замість продажу, обміняти цим особам свої маєтки, котрі знаходяться в Західному краї, на приватні маєтки в інших місцевостях імперії». Ще більше значення мала та частина закону, що проголошувала: «До остаточного облаштування Західного краю за допомогою достатнього посилення у ньому числа російських землевласників забороняється особам польського походження знову купувати поміщицькі маєтки в дев'яти Західних губерніях, й з моменту оголошення цієї постанови вважаються недійсними всі здійснені після цього акти й операції щодо переходу зазначених маєтків у межах цих губерній до осіб польського походження будь-яким іншим шляхом, крім успадкування за законом»¹³.

Цей останній, котрий передбачав обов'язковий продаж конфіскованих та секвестрованих маєтків, відразу викинув на ринок величезну кількість їх як із торгів, так і з вільних рук.

За даними, зібраними перед прийняттям закону 10 грудня 1865 р., коли Київське генерал-губернаторство очолював О. Дондуков-Корсаков, помісна власність росіян на Волині становила 145 000 дес., а поляків – 2 776 000 дес.¹⁴ У перші 4 роки після прийняття цього указу росіяни придбали в Південно-Західному краї 1007 маєтків, розширивши таким чином площі свого землеволодіння на 804 500 дес. (19 841 000 руб), тобто майже 50 % усієї землі, що перейшла від поляків до останніх на 1882 р. Кульмінаційним у придбанні ними маєтків у Південно-Західному краї став 1869 р. За той рік до росіян перейшло 220 маєтків площею 299 903 дес. та вартістю 10 791 000 руб. (ця сума у 5 разів перевищувала суму за 10 років з 1850 по 1860 р.)¹⁵ На жаль, поки що не має достовірної статистики російського землеволодіння в 1865–1869 рр. відносно Волині.

Великі надії у справі зростання його в імперії поклалися на Товариство покупців маєтків у західних губерніях, яке було засноване 26 червня 1866 р. Це мав бути спеціальний банк із фондом у 5 млн руб. Планувалося довести потужність його до 50 млн руб. за рахунок підтримки приватних осіб¹⁶. Згідно із статутом, Товариство складалося з усіх покупців земельних володінь у Західних губерніях, о скористалися позичками для котрі купівлі маєтків. Воно надавало покупцям позики під заставу куплених ними помість¹⁷.

Товариство не проіснувало й року, і 9 червня 1867 р. було закрито «як таке, що не має можливості існувати без гарантії уряду», а його функції були передані Товариству взаємного поземельного кредиту, котре засноване 1 липня 1866 р. в Петербурзі та діяло до 1890 р. Після цього його повноваження перейшли до компетенції Дворянського земельного банку¹⁸. За 12 років (з 1866 по 1878 рр.) Товариство поземельного кредиту видало позички під заставу лише 341 маєтку площею 419 500 дес. 7 557 380 руб. У той час приватні поземельні банки за 6

років видали позички під заставу 225 маєтків площею 269 700 дес. на суму 7 935 780 руб.¹⁹

Щоб прискорити незадовільні, на думку чиновників, темпи переходу землі до рук росіян на західних кресах царської імперії, в розвиток інструкції від 23 липня 1865 р. 24 березня 1867 р. було підписано указ «про утворення ділянок від 50 до 300 дес. і від 20 до 50 дес. для того, щоб перші надавалися для придбання у власність чиновникам, а другі – наставникам сільських народних шкіл та волосним писарям»²⁰. Оскільки часто неможливо було відділити для продажу росіянам державні земельні володіння, більші за 300 дес., вирішено на аналогічних пільгових умовах сформувати менші ділянки для купівлі благонадійними чиновниками, сільськими вчителями й волосними писарями відповідного походження.

Одним із додаткових заходів для витіснення польського землеволодіння було стягнення так званого «процентного збору», який був поширений на Південно-Західний край 8 червня 1863 р. Цей останній у розмірі 10 % чистого прибутку з маєтків повинні були сплачувати всі поміщики польського походження в західних губерніях для покриття державних витрат, викликаних повстанням²¹. Не викликає сумніву, що процентний збір був заходом не стільки фіскальним, скільки політичним. Це був свого роду «податок на національність», «контрибуція» за поразку поляків у повстанні. Комітет міністрів розраховував поєднанням збору та інших заходів прискорити передачу маєтків поляків-поміщиків у руки російських власників.

Однак навіть отримавши значні пільги, російські поміщики не поспішали поринати в господарську діяльність на Волині, віддаючи перевагу здачі своїх маєтків в оренду посередникам-євреям. Причинами цього були економічна відсталість регіону та повсюдна присутність тут польського, часто ворожого дворянства, чужого їм по мові, релігії, способу життя та звичаях. Як відзначав французький історик Д. Бовуа, «російському дворянству, призвичаєному з часів Петра I до державної служби й проживання у містах, було нелегко вкорінитися у сільських маєтках, за якими стояла традиція шляхти-фермерів, чужа їхнім звичкам.., мрія міністрів відсторонити поляків від землі дуже швидко наштовхнулася на цю, антагоністичну російському дворянству, традицію. Ідеалом російського дворянина залишалося місто, тоді як село було всього лише джерелом прибутку, а не приємного проведення часу»²².

Непрості умови служби в Південно-Західному краї не приваблювали на Волинь солідних чиновників. Російські представники адміністративного апарату губернії склалися переважно з «осадків бюрократії». Більшість їх були погано обізнані з місцевими умовами і сприяли процвітанню хабарництва, що призводило до частой зміни чиновників²³. Уряд Олександра II, намагаючись виправити ситуацію, 5 березня 1864р. видав указ «Про збільшення утримання й видачу допомог, підйомних та прогонних грошей російським чиновникам відомства Міністерства внутрішніх справ у Південно-Західному краї». Згодом цей акт був доповнений законом від 21 листопада 1869 р. «Про введення надбавок до платні від 20 до 50 % чиновникам-великоросам»²⁴.

Незважаючи на значні труднощі в процесі земельної русифікації губерній Південно-Західного краю, можна констатувати, що в 60–70-х рр. завдяки активним адміністративним заходам властей було досягнуто помітних успіхів у даній справі. На 1880 р. землеволодіння росіян у регіоні досягло 2 509 000 дес. Помісне володіння поляків у той час зменшилося до 3 962 000 дес. За 15 років з 1865 по 1880 рр., площа маєтків росіян зросла з 4,92 % до 16,64 % всієї

землі в краї, а розміри володінь поляків скоротилися з 39,45 % до 26,30 %²⁵.

Порівнявши співвідношення помісних земель росіян до площі польських земельних володінь на 1880 р., отримуємо наступні дані: на Волині із 100 маєтків першим належав 41 (Київщина – 40, Поділля – 36), із 100 дес. землі них були 34 дес. (Київщина – 45; Поділля – 40)²⁶. У 80–90-х рр. законодавче стимулювання російської колонізації Волині продовжувалося (закони й укази від 1 листопада 1886 р.²⁷, 14 березня 1887 р.²⁸, 15 червня 1888 р.²⁹, 14 березня 1892 р.³⁰, 19 березня 1895 р.³¹ тощо).

Якщо на 1866 р. в руках росіян було зосереджено 252 092 дес. волинських земель, то впродовж майже 30 років, до 1893 р., росіяни придбали в регіоні 1 009 241 дес. землі. У 1893 р. площа їх землеволодіння в губернії становила 1 261 333 дес. Порівнявши ці дані з володіннями поляків, можна констатувати, що наприкінці XIX ст. було вперше досягнуто незначного переважання земельних володінь росіян у Волинській губернії в 1896 р. їх приватні землі становили – 50,35 %; польські – 49,65 %³². Перепис населення 1897 р. засвідчив також відчутне зростання загальної частки росіян у національному складі населення Волині: чисельність їх становила 104 632 чол. – 3,5 % всього населення поляків – 184 161 чол. – 6,3 %³³. Однак оскільки в царській імперії для визнання місцевості з русифікованою потрібно було, щоб половина власників та 2/3 земельного фонду були російськими³⁴, то очевидно, що завдання земельної русифікації Волинської губернії на кінець XIX ст. (втім, як і на 1914 р.) було виконане далеко не повністю.

Отже, після повстання 1863 р. лейтмотивом урядової політики щодо Волині стало цілеспрямоване витіснення поляків з економічного і політичного життя краю. На зміну польсько-католицькому елементу прийшли російські поміщики-дворяни та державні службовці, що започаткували вкорінення тут землеволодіння росіян. Як відзначає у своєму дисертаційному дослідженні П. Олешко, «російська колонізаторська політика царського уряду щодо Правобережної України зумовила внутрішню експансію на цю територію, котра не припинялася аж до краху Російської імперії»³⁵.

Практична реалізація земельної русифікації Волині, що стала альфою й омегою політики царського уряду в регіоні другої половини XIX ст., виявилася надзвичайно складною і досить повільною справою, яка наткнулася на величезний опір поляків та небажання самих росіян переселятися на постійне проживання у полонізовану, віддалену від столиці губернію. Фактично кампанія по російській колонізації Волині, на котру було витрачено значну кількість часу, коштів і зусиль чиновників, призвела до значного збільшення питомої ваги росіян у політичному, економічному й демографічному розвитку краю, проте не змогла повністю витіснити польських землевласників з економічного життя губернії.

¹ Записка о землевладении в Юго-Западном крае / Сост. И. Рудченко. – К., 1882. – С.14,53.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.442. – Оп.53. – Спр.353. – Арк.82.

- ³ *И. Рудченко* – Указ. соч. – С.86.
- ⁴ Там само. – С.53.
- ⁵ ЦДІАК – Ф.442. – оп.813. – Спр.305. – Ч.1. – Арк.4.
- ⁶ *Марахов Г.И.* Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. – К., 1967. – С.240.
- ⁷ ЦДІАК – Ф.442. – Оп.815. – Спр.463. – Арк.8.
- ⁸ *Рафальский Т.* Сборник узаконений и распоряжений по землевладению в Западных губерниях. – К., 1895. – С.11.
- ⁹ *Надольська В.В.* Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.) // Автореф. дис.канд.іст. наук. – К., 1996. – С.17.
- ¹⁰ *Рафальский Т.* – Указ. соч. – С.1–7.
- ¹¹ Там же. – С.75–84.
- ¹² *И. Рудченко.* – Указ. соч. – С.99.
- ¹³ Там же. – С.106–107.
- ¹⁴ Там же. – С.88.
- ¹⁵ Там же. – С.97.
- ¹⁶ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914 рр. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. – К., – 1998. – С.36–37.
- ¹⁷ *И. Рудченко* – Указ. соч. – С.61.
- ¹⁸ *Олешко П.* Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після повстання 1863 року // Науковий вісник ВДУ. – Історичні науки. – 1999. – № 5. – С.74.
- ¹⁹ *И. Рудченко* – Указ. соч. – С.101–102.
- ²⁰ *Рафальский Т.* – Указ. соч. – С.84–85.
- ²¹ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.813. – Спр.62. – Ч.1. – Арк.41.
- ²² *Бовуа Д.* – Вказ. праця. – С.36.
- ²³ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.53. – Спр.353. – Ч.1. – Арк.17–18.
- ²⁴ *Щербак Н.О.* Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – поч. XX ст. / Дис. докт. іст. наук, К., 2006. – С.155.
- ²⁵ *И. Рудченко* – Указ.соч. – С.100.
- ²⁶ Там же. – С.101.
- ²⁷ *Рафальский Т.* – Указ. соч. – С.160–161.
- ²⁸ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.617. – Спр.114. – Ч.1. – Арк.6.
- ²⁹ Там само. – Ф.442. – Оп.617. – Спр.114. – Ч.1. – Арк.80–85.
- ³⁰ Там само – Ф.442. – Оп.618. – Спр.261. – Арк.106.
- ³¹ *Рафальский Т.* – Указ. соч. – С.222–224.
- ³² *Бовуа Д.* Вказ. праця. – С.70–71.
- ³³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т.VIII. Волынская губерния. Санкт-Петербург, 1904. – С.VIII.
- ³⁴ *Картавцов Е.* Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. – К., 1877. – С.93–94.
- ³⁵ *Олешко П.С.* Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст. / Дис. канд. іст. наук. – Луцьк, 2001. – С.95.